

A Structural analysis of the obstacles to economic orientation in the foreign policy of the Islamic Republic of Iran

Fereshteh Bahramipour, Corresponding Author, PhD, Department of Political Science, Isfahan University, Isfahan, Iran, bahramipoor1373@gmail.com

Kamran Karami, PhD, Department of Political Science, University of Guilan, Rasht, Iran; Visiting Researcher at the Center for Middle East Strategic Studies, kamrank63@gmail.com

Article Info

Article Type:
Research Article

Date received:
2025/04/20

Date approved:
2025/ 08/20

ABSTRACT

The contemporary international order, with rapid changes and significant geopolitical transformations, is transitioning towards a new order in which the foreign policy of states is increasingly economic-centered, and the logic of economic give-and-take has gained a central role in foreign interactions. In such a context, economic diplomacy has become the main tool for integration into global value chains and for positioning in the international economy. This article, relying on the theoretical framework of international political economy, particularly the perspectives of Robert Gilpin and Susan Strange, examines the foreign policy of the Islamic Republic of Iran from the perspective of the capabilities and obstacles of economic centrism. The research utilizes an analytical-documentary method, selecting five key areas-international trade, global finance, multinational corporations, North-South relations, and the concept of hegemony-as the main indicators for analysis. The findings show that Iran's foreign policy, despite the rhetorical emphasis on the economy, lacks the necessary structural and strategic coherence to achieve effective economic diplomacy. As a result, without a fundamental rethink of the foreign policy view on the economic components of power, the possibility of playing an active and sustainable role in the new global order will not be provided..

Cite this Article: Bahramipour, F. and Karami, K. (2025). A Structural Analysis of the Obstacles to Economic Orientation in the Foreign Policy of the Islamic Republic of Iran. *International Relations Researches*, 15(2), 7-36. doi: 10.22034/irr.2025.541524.2752

© Author(s)

Publisher: Iranian Association of International Studies

DOI: 10.22034/irr.2025.541524.2752

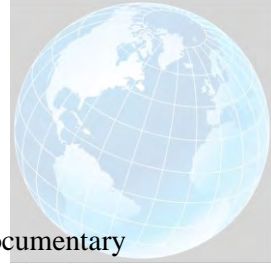

Introduction

In recent years, the international system has experienced profound transformations in economic, technological, and institutional domains, fundamentally reshaping the foreign policy priorities of states. Traditional elements of power, including military capabilities, geopolitical positioning, and ideological discourse, have gradually become insufficient to secure a nation's influence. Economic considerations and the capacity to engage effectively in global economic structures have increasingly emerged as critical determinants of national power. Economic diplomacy has become a principal instrument for states to integrate into global value chains, attract investment, and enhance strategic influence. Many countries have successfully aligned foreign policy with economic objectives, leveraging institutional networks, trade relations, and financial mechanisms to achieve sustainable development and international standing. Despite Iran's significant geo-economic advantages, including abundant energy resources, strategic transit location, and a highly educated workforce, its foreign policy continues to prioritize traditional security and geopolitical concerns over economic opportunities. The repeated rhetorical emphasis on concepts such as "resistance economy," "economic diplomacy," and "production leap" contrasts sharply with the lack of structural alignment necessary for effective economic engagement. This study investigates the obstacles preventing Iran from fully adopting an economy-centered foreign policy and explores the structural and institutional reforms required to reposition Iran in the global economic order.

Theoretical Framework

This research is grounded in the international political economy perspectives of Susan Strange and Robert Gilpin. Strange's concept of structural power emphasizes the ability of states to shape international economic rules, priorities, and behaviors rather than relying solely on coercion. She identifies production, finance, security, and knowledge as critical domains through which a state can exert influence. In this context, economic diplomacy depends on a state's capacity to secure advantageous positions within these structures and leverage them strategically. Gilpin's framework underscores the interaction between geopolitical interests and economic power, highlighting that failure to align political strategy with economic logic constrains national capabilities. By integrating these approaches, the study frames Iran's foreign policy as a system influenced by institutional, structural, and discursive factors that collectively determine the effectiveness of economic engagement. The theoretical framework thus provides a lens to analyze how Iran's structural position in international economic institutions and its domestic capacity affect its ability to conduct coherent economic diplomacy.

Methodology

The study employs a descriptive-analytical approach based on documentary research. Key domains—international trade, global finance, multinational corporations, North–South relations, and hegemony—were examined as indicators of structural capacity and alignment with economic objectives. Data were gathered from official documents, policy statements, and secondary literature. Analytical techniques were applied to evaluate the coherence between rhetoric and actual foreign policy practice, identifying structural constraints and strategic gaps

Discussion

The analysis reveals significant structural and institutional gaps that hinder Iran's economy-centered foreign policy. Across the examined domains, Iran demonstrates limited participation in global economic institutions, inefficient trade and tariff systems, and restricted access to international financial networks. The absence of strong multinational corporations and technological integration further weakens structural positioning. Iran's adversarial approach toward global South partnerships and reliance on hard power instruments exacerbate the marginalization of economic priorities. From Gilpin's perspective, Iran fails to reconcile geopolitical imperatives with the strategic use of economic power, missing opportunities for leverage in regional and global negotiations. According to Strange, the fragile structural position in critical domains such as production, finance, and knowledge constrains Iran's influence, even if policy discourse favors economic objectives. This misalignment limits foreign investment, technological development, integration into global value chains, and participation in multilateral initiatives such as BRICS, the Shanghai Cooperation Organization, and the Belt and Road Initiative. Economic power is not merely complementary to political power; it is foundational. Without addressing institutional and structural deficits, Iran's foreign policy remains reactive and fragmented, compromising its ability to achieve sustainable development and effective engagement in the evolving global order.

Conclusion

The study concludes that Iran's inability to adopt an economy-centered foreign policy stems not only from external pressures, such as sanctions, but also from internal asymmetries at structural, institutional, and discursive levels. Effective economic diplomacy requires comprehensive rethinking of the intellectual, institutional, and structural foundations guiding foreign policy. Transitioning toward an economy-oriented approach demands reforms to align domestic capacity, structural positioning, and decision-making processes with the logic of global economic power. Strengthening multilateral engagement, fostering domestic economic actors, and integrating into international financial and trade networks are essential steps to overcome existing constraints. Only through such holistic

transformation can Iran leverage its economic potential to enhance geopolitical influence, secure sustainable development, and play an active and stable role in the emerging global order. Reconciling geopolitical priorities with economic strategy is imperative for coherent and forward-looking foreign policy outcomes.

Keywords: Foreign Policy of the Islamic Republic of Iran; Economic Diplomacy; International Political Economy; International Order

تحلیل ساختاری موانع اقتصادمحوری در سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران

فرشته بهرامی پور، نویسنده مسئول، دکتری روابط بین الملل، گروه علوم سیاسی، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران،

bahramipoor1373@gmail.com

کامران کرمی، دکتری روابط بین الملل، گروه علوم سیاسی، دانشگاه گیلان، رشت، ایران؛ محقق مهمان در مرکز مطالعات استراتژیک

kamrank63@gmail.com خاورمیانه،

درباره مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	نظم بین‌الملل معاصر با دگرگونی‌های سریع و تحولات ژئوپلیتیکی معنادار، در حال گذار به‌سوی نظامی نوین است که در آن سیاست خارجی دولت‌ها به‌طور فزاینده‌ای اقتصادمحور شده و منطق‌بده‌بستان اقتصادی نقش محوری در تعاملات خارجی یافته است. در چنین زمینه‌ای، دیپلماسی اقتصادی به ابزار اصلی برای ادغام در زنجیره‌های ارزش جهانی و کسب موقعیت در اقتصاد بین‌الملل تبدیل شده است. این مقاله با اتکا به چارچوب نظری اقتصاد سیاسی بین‌الملل، به‌ویژه دیدگاه‌های رابرت گیلپین و سوزان استرنج، سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران را از منظر قابلیت‌ها و موانع اقتصادمحوری بررسی می‌کند. پژوهش با روش تحلیلی-اسنادی، پنج حوزه کلیدی شامل تجارت بین‌الملل، مالیه جهانی، شرکت‌های چندملیتی، روابط شمال-جنوب و مفهوم هژمونی را به‌عنوان شاخص‌های اصلی تحلیل برگزیده است. یافته‌ها نشان می‌دهد که سیاست خارجی ایران، علی‌رغم تأکیدات گفتمانی بر اقتصاد، فاقد انسجام ساختاری و راهبردی لازم برای تحقق دیپلماسی اقتصادی مؤثر است. در نتیجه، بدون بازنگری بنیادین در نگاه سیاست خارجی به مؤلفه‌های اقتصادی قدرت، امکان ایفای نقش فعال و پایدار در نظم نوین جهانی فراهم نخواهد شد.
کلیدواژه‌ها: سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران، دیپلماسی اقتصادی، اقتصاد سیاسی بین‌الملل، نظم بین‌الملل	
تاریخچه مقاله تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۱/۳۱ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۵/۲۹	

استناد به این مقاله: بهرامی پور، فرشته و کرمی، کامران (۱۴۰۴). تحلیل ساختاری موانع اقتصادمحوری در سیاست خارجی جمهوری

اسلامی ایران. پژوهش‌های روابط بین الملل، ۱۵(۲)، ۷-۳۶. doi: 10.22034/irr.2025.541524.2752

© نویسنده(گان)

ناشر: انجمن ایرانی روابط بین الملل

در سال‌های اخیر، نظم بین‌الملل با تحولات گسترده‌ای در عرصه‌های اقتصادی، فناوریانه و نهادی مواجه شده است؛ تحولاتی که موجب شده سیاست خارجی دولت‌ها نیز دچار دگرگونی‌های بنیادین گردد. در این گذار تاریخی، مؤلفه‌های سنتی قدرت -مانند توان نظامی، موقعیت ژئوپلیتیک و گفتمان‌های ایدئولوژیک- به تدریج جای خود را به مؤلفه‌های اقتصادی داده‌اند. در چنین زمینه‌ای، دیپلماسی اقتصادی به ابزار اصلی کشورهای در حال توسعه و حتی قدرت‌های نوظهور برای افزایش قدرت ملی، ارتقای جایگاه بین‌المللی و تحقق توسعه پایدار تبدیل شده است. بسیاری از کشورها با پیوند راهبردی میان سیاست خارجی و اقتصاد، توانسته‌اند جایگاه مؤثری در زنجیره‌های ارزش جهانی، نهادهای اقتصادی بین‌المللی و شبکه‌های مالی منطقه‌ای کسب کنند. در این میان، جمهوری اسلامی ایران علی‌رغم برخورداری از مزیت‌های ژئواکونومیک چشمگیر- مانند منابع غنی انرژی، موقعیت ترانزیتی ممتاز و جمعیت تحصیل کرده و با وجود تأکید گفتمانی مکرر بر مفاهیمی چون «اقتصاد مقاومتی»، «دیپلماسی اقتصادی» و «جهش تولید»، همچنان از فقدان یک سیاست خارجی اقتصادمحور رنج می‌برد.

مسئله محوری پژوهش حاضر این است که چرا سیاست خارجی ایران نتوانسته به صورت مؤثر از ابزارهای اقتصادی در راستای منافع ملی بهره‌گیری و این ناکامی چرا یک مسئله حیاتی در نظم جهانی معاصر محسوب می‌شود؟ این مسئله از آن رو مهم و مسئله‌مند است که: با روند جهانی اقتصادمحور شدن سیاست خارجی در تعارض است؛ موجب فرصت‌سوزی در بهره‌برداری از ظرفیت‌های داخلی کشور شده؛ ابزارهای چانه‌زنی دیپلماتیک ایران را در سطح منطقه‌ای و جهانی محدود کرده؛ آسب‌پذیری کشور را در برابر تحریم‌ها و فشارهای خارجی افزایش داده؛ و در نهایت، ارتباط سیاست خارجی با توسعه داخلی، رفاه اجتماعی و ثبات اقتصادی را تضعیف نموده است. از این منظر، مطالعه مسئله فقدان اقتصادمحوری در سیاست خارجی ایران نه تنها یک واکاوی نظری است، بلکه به شدت با واقعیت‌های میدانی سیاست‌گذاری و پیامدهای معیشتی در ارتباط است.

پژوهش حاضر تلاش دارد با تکیه بر چارچوب نظری اقتصاد سیاسی بین‌الملل و با بهره‌گیری از دیدگاه‌های رابرت گیلپین (در خصوص پیوند میان قدرت و اقتصاد) و سوزان استرنج (در باب قدرت ساختاری)، این مسئله را تحلیل کند. از این منظر، متغیر مستقل تحقیق، ساختار و جهت‌گیری سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران و متغیر وابسته، میزان تحقق اقتصادمحوری در آن خواهد بود. از حیث ابعاد زمانی، پژوهش بر روندهای سه دهه اخیر با تمرکز ویژه بر دوره پس از پایان جنگ سرد تا کنون

متمرکز است؛ دورانی که در آن، نقش اقتصاد در سیاست خارجی کشورها پررنگ‌تر از پیش شده است. از نظر بعد مکانی، تمرکز مطالعه بر جمهوری اسلامی ایران در بستر منطقه خاورمیانه و نظم بین‌الملل معاصر قرار دارد و از نظر بعد موضوعی، این پژوهش در تقاطع سه حوزه اصلی قرار می‌گیرد: سیاست خارجی، دیپلماسی اقتصادی و اقتصاد سیاسی بین‌الملل. پرسش اصلی مقاله این است که چرا سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران، علی‌رغم تأکید گفتمانی بر اقتصاد، در عمل نتوانسته یک سیاست خارجی اقتصادمحور داشته باشد؟ برای پاسخ به این پرسش، پنج حوزه کلیدی از منظر اقتصاد سیاسی بین‌الملل بررسی می‌شوند: تجارت بین‌الملل، مالیه جهانی، شرکت‌های چندملیتی، روابط شمال-جنوب و مفهوم هژمونی. در نهایت، هدف آن است که نشان داده شود ناکامی در تحقق سیاست خارجی اقتصادمحور، صرفاً پیامد فشارهای خارجی یا تحریم‌ها نیست، بلکه ریشه در ناهماهنگی نظری، نهادی و راهبردی در سیاست خارجی ایران دارد؛ امری که بدون اصلاح آن، نمی‌توان انتظار ایفای نقشی فعال و پایدار از ایران در نظم جهانی آینده را داشت.

۱. ادبیات پژوهش

پژوهش در زمینه اقتصادمحوری سیاست خارجی، به‌ویژه در قالب دیپلماسی اقتصادی، در سال‌های اخیر در سطح بین‌المللی و ملی رشد قابل‌توجهی یافته است. بخش عمده‌ای از این ادبیات، بر پیوند سیاست خارجی با تحولات اقتصاد جهانی تمرکز دارد. در سطح نظری، آثار کلاسیک رابرت گیلپین به‌ویژه در کتاب‌های اقتصاد سیاسی روابط بین‌الملل (۱۹۸۷) و اقتصاد سیاسی جهانی (۲۰۰۱)، بنیان‌گذار مکتب واقع‌گرایی اقتصادی به شمار می‌روند که در آن سیاست خارجی در پیوندی تنگاتنگ با توزیع قدرت اقتصادی بین‌المللی تعریف می‌شود. گیلپین بر این نکته تأکید دارد که اقتصاد جهانی صرفاً یک سازوکار بازار نیست، بلکه بازتابی از منافع و اراده دولت‌های مسلط است. در کنار او، سوزان استرنج با تأکید بر مفهوم «قدرت ساختاری» در آثاری چون ایالت‌ها و بازارها (۱۹۹۴) و عقب‌نشینی دولت (۱۹۹۶)، چارچوبی فراهم کرده است که از طریق آن می‌توان نقش دولت‌ها را در چهار حوزه کلیدی - تولید، مالیه، دانش و امنیت - در شکل‌دهی به قواعد بازی جهانی تحلیل کرد. هر دوی این نظریه‌پردازان، بستر نظری پژوهش حاضر را شکل می‌دهند.

در حوزه مطالعات تجربی، پژوهشگرانی چون هنری (۲۰۰۷)، هوکینگ و اسپنس (۲۰۰۵)، بین وولکاک (۲۰۱۱)، با بررسی تطبیقی کشورهایی مانند چین، هند، ترکیه و کشورهای اروپایی، نشان داده‌اند که دیپلماسی اقتصادی زمانی موفق خواهد بود که با نهادسازی داخلی، تعامل فرابخشی میان نهادها و انطباق

راهبردی با منطق بازار جهانی همراه باشد. در این مطالعات، اقتصادمحوری به عنوان پاسخی استراتژیک به تحولات نظم بین‌الملل و نه صرفاً یک انتخاب فنی مطرح شده است.

در ایران نیز طی دو دهه اخیر، مطالعاتی به این حوزه پرداخته‌اند. دامن‌پاک جامی (۱۳۹۷) به بررسی تاریخی دیپلماسی اقتصادی در جمهوری اسلامی پرداخته و به چالش‌های ساختاری آن اشاره کرده است، هرچند تحلیل او بیشتر توصیفی است. ذوالفقاری و زینی‌وند (۱۳۹۷) تفاوت سیاست‌های اقتصادی دولت‌های نهم و یازدهم را بررسی کرده‌اند، اما به سطح نظری تحلیل بین‌المللی ورود عمیقی نداشته‌اند. برخورداری و همکاران (۲۰۲۱) با تمرکز بر توسعه اقتصادی، به تعامل سیاست خارجی و توسعه پرداخته‌اند، ولی تمرکز آن بیشتر بر سیاست‌های داخلی است تا ساختار نظام بین‌الملل. نیکبخت و همکاران (۲۰۲۴)، هفت چالش کلیدی از جمله تحریم‌های سیاسی و اقتصادی، ناکارآمدی‌های بوروکراتیک، شبکه‌های دیپلماتیک محدود، موانع فرهنگی، رقابت جهانی بالا، کمبود منابع و سیاست‌های داخلی بی‌ثبات را به عنوان چالش‌های کسب و کارهای ایران در بازار جهانی معرفی می‌کند. عبیدیان (۱۴۰۲) نیز در پایان‌نامه خود بیان می‌کند که اگر سیاست خارجی کشورهای در حال توسعه در مسیر توسعه اقتصادی قرار گیرد بر تحقق توسعه اقتصادی تأثیر مثبت دارد اما اگر آن‌ها در دو ریل موازی باشند، چالش‌های جدی در مسیر توسعه ایجاد می‌شود که نمونه واضح آن سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران است.

در مجموع، آنچه در ادبیات موجود غالباً غایب است، یکپارچه‌سازی نظریه‌های کلاسیک اقتصاد سیاسی بین‌الملل با مطالعه موردی جمهوری اسلامی ایران در قالبی ساختاریافته و بین‌رشته‌ای است. بیشتر پژوهش‌ها یا به جنبه‌های گفتمانی پرداخته‌اند، یا به تأثیر تحریم‌ها و ناکارآمدی داخلی محدود مانده‌اند. در حالی که آنچه کمتر به آن پرداخته شده، تحلیلی نظری و ساختاری از این پرسش است که چرا سیاست خارجی ایران، علیرغم برخورداری از گفتمان اقتصادی، در عمل از منطق اقتصاد جهانی تبعیت نمی‌کند. نوآوری پژوهش حاضر در سه سطح قابل شناسایی است: نخست، استفاده هم‌زمان و ترکیبی از دیدگاه‌های گیلپین و استرنج برای تحلیل دوگانه قدرت سخت و ساختاری در سیاست خارجی ایران؛ دوم، تمرکز بر پنج شاخص کلیدی اقتصاد سیاسی بین‌الملل (تجارت، مالیه، شرکت‌های چندملیتی، روابط شمال-جنوب و هژمونی) برای تحلیل عمیق و ساختاری شکاف میان سیاست خارجی ایران و منطق اقتصاد جهانی؛ و سوم، ارائه رهیافتی ساختاری-نظری که از تحلیل‌های صرفاً دولتی یا مدیریتی فراتر می‌رود و مسئله را در بستر نهادهای بین‌المللی، ساختارهای قدرت و چرخش‌های جهانی جای می‌دهد.

۲. چشم انداز اقتصاد سیاسی بین الملل

مکتب اقتصاد سیاسی به پدیده‌های اشاره می‌کند که در کانون توجه رشته‌های اقتصاد و سیاست قرار دارد. اقتصاد سیاسی سعی می‌کند توضیح دهد که چگونه قدرت سیاسی بر پیامدهای اقتصادی تأثیر می‌گذارد و چگونه نیروهای اقتصادی بر رفتار سیاسی مؤثر واقع می‌شود. اقتصاد سیاسی بین‌الملل بر فعالیت‌های میان بازیگران بین‌المللی از جمله دولت‌ها، شرکت‌های جهانی، سازمان‌های بین‌المللی و جنبش‌های اجتماعی تمرکز دارد و البته تمایل دارد که بر حوزه معمول روابط بین‌الملل نیز تمرکز داشته باشد. در واقع اقتصاد سیاسی بین‌المللی تا حدی جوابگوی ضعف پارادایم واقع‌گرایی در روابط بین‌الملل است. واقع‌گرایی سیاست را از اقتصاد جدا و قدرت را عمدتاً به معنای قدرت سیاسی - نظامی می‌داند. به علاوه، اقتصاد سیاسی بین‌الملل برخلاف نواقعی‌گرایی کنت والتز، به سطح تحلیل بین‌المللی محدود نیست؛ گرچه بسیاری از آثار در زمینه اقتصاد سیاسی بین‌الملل درباره معدودی از موضوعات تجربی بین‌المللی (مانند تجارت، سرمایه‌گذاری و توسعه) نوشته می‌شود، بخش مهمی از مطالعات اقتصاد سیاسی بین‌الملل نیز به درون کشورهای خاص به منظور درک چگونگی تأثیر نیروهای داخلی بر فعالیت‌های بین‌المللی و فراملی توجه دارد (Mohammadi, 2004: 11-12).

اقتصاد سیاسی بین‌الملل به عنوان یک حوزه میان‌رشته‌ای، به مطالعه تعامل میان سیاست و اقتصاد در سطح جهانی می‌پردازد و تلاش می‌کند پویای قدرت، منافع و ساختار را در عرصه اقتصاد جهانی تحلیل کند. برخلاف نظریات نئولیبرال که اقتصاد را حوزه‌ای مستقل و خودتنظیم‌گر می‌دانند، اقتصاد سیاسی بین‌الملل بر این فرض استوار است که اقتصاد و سیاست در سطح بین‌المللی به شدت درهم تنیده‌اند و منطق‌های سیاسی همواره در شکل‌گیری و تداوم روابط اقتصادی جهانی نقش اساسی دارند (Gilpin, 2001: 21). در این چارچوب، دو نظریه‌پرداز برجسته یعنی رابرت گیلپین و سوزان استرنج، دو رویکرد متمایز ولی مکمل را برای درک پویایی‌های نظام بین‌الملل اقتصادی ارائه می‌دهند.

رابرت گیلپین، بنیان‌گذار مکتب واقع‌گرایی اقتصادی، بر این باور است که نظام اقتصادی جهانی همواره تحت تأثیر ساختار قدرت در نظام بین‌الملل قرار دارد. از دیدگاه او، دولت‌ها کنشگرانی عقلانی‌اند که در پی حداکثرسازی منافع ملی خویش هستند و برای تحقق این هدف، از ابزارهای اقتصادی و سیاسی به صورت ترکیبی استفاده می‌کنند. گیلپین استدلال می‌کند که اقتصاد جهانی، صرفاً یک ساختار خنثی نیست، بلکه بازتابی از توزیع قدرت میان دولت‌هاست؛ از این رو، دولت‌های مسلط، قواعد بازی اقتصادی را به نفع خود شکل می‌دهند (Gilpin, 2001: 58-61). به تعبیر او، «نظام بین‌المللی اقتصادی، تجسمی

از منافع دولت‌های مسلط است که آن را ایجاد و حفظ می‌کنند» (Gilpin, 1987: 75)؛ بنابراین، برای گیلپین، فهم سیاست خارجی اقتصادمحور، مستلزم تحلیل رابطه متقابل میان قدرت ملی و ظرفیت بهره‌گیری از سازوکارهای اقتصاد جهانی است. در بخش‌های مربوط به تحلیل تجارت بین‌الملل و مالیه جهانی، این فرض گیلپینی بررسی می‌شود که ایران به دلیل عدم ادغام ساختاری در نظم اقتصادی، نتوانسته از اقتصاد به‌عنوان ابزاری برای تقویت قدرت ملی استفاده کند. برای مثال، در تحلیل عدم عضویت ایران در WTO و محرومیت از نهادهای مالی بین‌المللی، دیدگاه گیلپین در خصوص «دسترسی نابرابر به قواعد بازی اقتصادی جهانی» مورد استفاده قرار گرفته است.

در سوی دیگر، سوزان استرنج با معرفی مفهوم «قدرت ساختاری» بر نقش ساختارهای نهادی و قواعد غیررسمی در شکل‌دهی به روابط بین‌الملل اقتصادی تأکید می‌کند. استرنج بر این باور است که قدرت واقعی در نظام بین‌الملل نه در توانایی اجبار مستقیم، بلکه در توانایی شکل دادن به ترجیحات، اولویت‌ها و قواعد بازی نهفته است (Strange, 1996: 24). او چهار عرصه کلیدی قدرت ساختاری را شناسایی می‌کند: قدرت در تولید، مالیه، امنیت و دانش. از دید استرنج، دولتی می‌تواند در نظم بین‌الملل مؤثر باشد که بتواند جایگاه خود را در این ساختارها تثبیت کرده و از طریق آن‌ها بر رفتار دیگر بازیگران تأثیر بگذارد. به‌بیان‌دیگر، موفقیت سیاست خارجی اقتصادمحور نه صرفاً تابع قدرت سخت، بلکه تابعی از جایگاه ساختاری در نظم اقتصاد جهانی است (Strange, 1998: 42). هر یک از این چهار حوزه در بخش خاصی از پژوهش به کار رفته‌اند: در بخش شرکت‌های چندملیتی، ناتوانی ایران در تبدیل منابع خود به مزیت ساختاری تولید، بر اساس مفهوم «قدرت در تولید» تحلیل شده است؛ در بخش مالیه جهانی، خروج ایران از شبکه‌های مالی مانند سوئیفت و عدم شفافیت بانکی، با شاخص «قدرت در مالیه» بررسی شده است؛ در بخش روابط شمال-جنوب و هژمونی، ناتوانی ایران در تأثیرگذاری نهادی در نهادهای بین‌المللی و ایجاد بلوک‌های اقتصادی بررسی شده که به دو حوزه «امنیت» و «دانش» مرتبط است؛ همچنین در تحلیل پیامدهای فقدان اقتصادمحوری، این دیدگاه استرنج برجسته شده که کشورهایی که جایگاهی در ساختارها ندارند، مجبورند قواعد دیگران را بپذیرند.

در این پژوهش، گیلپین برای توضیح رابطه میان قدرت سخت، سیاست خارجی و اقتصاد جهانی و استرنج برای تحلیل ضعف ساختاری ایران در ادغام در ساختارهای نهادی اقتصاد جهانی به کار گرفته می‌شوند. بدین ترتیب، رویکرد مقاله، ترکیبی از واقع‌گرایی اقتصادی و ساختارگرایی نهادی است که به ما امکان می‌دهد: هم علل بیرونی و قدرت‌محور را بررسی کنیم (دیدگاه گیلپین)؛ هم محدودیت‌های

درونی و جایگاه ساختاری ایران را درک کنیم (دیدگاه استرنج). این چارچوب نظری، به‌طور مستقیم در بخش‌های تحلیلی مقاله استفاده شده و پایه تفکیک پنج محور کلیدی تحلیل (تجارت، مالیه، شرکت‌ها، شمال-جنوب، هژمونی) را فراهم کرده است.

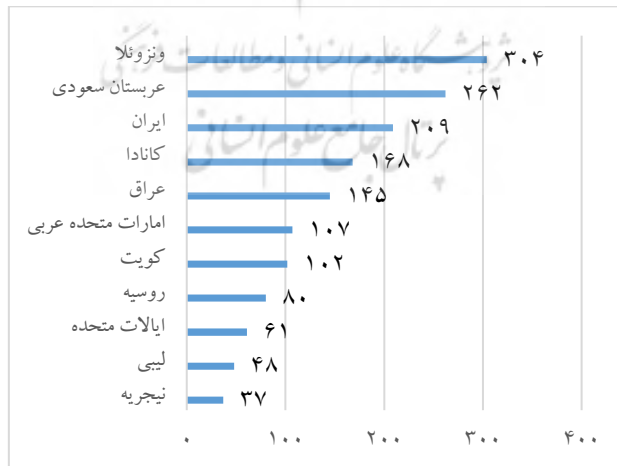
۳. ویژگی‌ها و ظرفیت‌های ژئواکونومیک ایران

در جمهوری اسلامی ایران از مزیت‌های ژئواکونومیکی قابل توجهی برخوردار است که در صورت بهره‌برداری هوشمندانه، می‌تواند بنیانی برای دیپلماسی اقتصادی فعال و مؤثر فراهم آورد. این ظرفیت‌ها را می‌توان در سه محور اصلی بررسی کرد:

۳-۱. منابع انرژی و موقعیت ترانزیتی

ایران با دارا بودن دومین ذخایر گاز طبیعی و سومین ذخایر نفتی جهان (نمودار ۱ و ۲)، یکی از قطب‌های بزرگ انرژی جهان به شمار می‌آید (BP, 2023: 14). این منابع انرژی، نه تنها قدرت چانه‌زنی اقتصادی ایران را در بازارهای بین‌المللی افزایش می‌دهند، بلکه امکان ایفای نقش به‌عنوان صادرکننده اصلی انرژی در آسیا، اروپا و حتی آفریقا را فراهم می‌کنند. با این حال، تحریم‌های بین‌المللی، نبود فناوری روزآمد و ضعف در نظام قراردادی با شرکت‌های خارجی، مانع بهره‌برداری راهبردی از این پتانسیل شده است (Katzman, 2022: 9).

نمودار (۱): بزرگ‌ترین دارندگان ذخایر اثبات شده نفت، ۲۰۲۱

منبع: (EIA, 2022)

نمودار (۲): بزرگ‌ترین دارندگان ذخایر اثبات شده گاز، ۲۰۲۱

منبع: (EIA, 2022)

ایران با ۳۳،۹۸۸ میلیارد مترمکعب (۱۷٪ از ذخایر جهانی) دومین ذخایر بزرگ گاز طبیعی جهان و با ۱۵۸ میلیارد بشکه (۹٪ از ذخایر جهانی) سومین ذخایر بزرگ نفت جهان را در اختیار دارد. با این حال، صادرات نفت و گاز در مقایسه با سایر کشورهای بسیار ثروتمند خاورمیانه نسبتاً کم است. در حالی که سهم بالایی از گاز طبیعی برای مصرف داخلی استفاده می‌شود، صادرات نفت به دلیل تحریم‌های ایالات متحده محدود شده است. علی‌رغم ثروت فراوان منابع، ایران یکی از ضعیف‌ترین بهره‌وری‌های انرژی در جهان است که دی‌اکسید کربن بسیاری تولید می‌کند و ششمین تولیدکننده بزرگ CO₂ در جهان است. وابستگی این کشور به سوخت‌های فسیلی برای دهه‌ها ادامه خواهد داشت، زیرا سطح بالایی از امنیت انرژی را فراهم می‌کند. علاوه بر این، نیمی از درآمد دولت از صادرات انرژی حاصل می‌شود که نقش حیاتی آن را در ساختار اقتصادی کشور برجسته می‌کند (Linkin, 2023).

علاوه بر منابع انرژی، موقعیت جغرافیایی ایران در تقاطع سه قاره آسیا، اروپا و آفریقا، جایگاه ژئواکونومیک منحصربه‌فردی به کشور داده است. ایران بر مسیرهای ترانزیتی مهمی چون کریدور شمال-جنوب، جاده ابریشم جدید و مسیرهای حمل‌ونقل آسیای مرکزی قرار دارد که می‌تواند آن را به هاب حمل‌ونقل منطقه‌ای بدل کند (Esfahani & Pesaran, 2009: 553). موقعیت جغرافیایی بر فراز

چهارراه اقیانوس اطلس، این کشور را به محور ترانزیت در کریدورهای شمال-جنوب و شرق-غرب تبدیل کرده و بنابراین نقش مهمی در اقتصاد بین‌الملل ایفا می‌کند. با این حال، ضعف در هماهنگی نهادهای ذی‌ربط، چالش‌های حقوقی و نگاه امنیتی به تجارت خارجی، مانع تحقق این نقش شده است. مقایسه وضعیت ایران طی دو دهه گذشته با دیگر کشورهای تولیدکننده انرژی در این منطقه، نشان می‌دهد که این کشور نتوانسته از موقعیت ژئواکونومیک خود در این عرصه بهره‌برداری مطلوب را به عمل بیاورد. به‌عنوان نمونه می‌توان اشاره داشت که طی دو دهه گذشته تنها در حوزه اوراسیای مرکزی ۱۱ خط لوله انتقال نفت و خط لوله انتقال گاز برای انتقال منابع انرژی کشورهای منطقه به بازارهای هدف راه‌اندازی شده است؛ اما به دلیل حضور قدرتمند رقبای منطقه‌ای (تعارض با ایران در منافع و ارزش‌ها) و فشارهای ساختاری (بازیگران فرامنطقه‌ای) نه تنها هیچ‌یک از این مسیرها از ایران عبور نمی‌کنند، بلکه بستر را نیز برای مشارکت و حضور شرکت‌های نفتی ایران بسیار محدود کرده‌اند. نتیجه آنکه منافع ایران در منطقه تهدید و موقعیت این کشور با انزوای ژئوپلیتیک مواجه است. در غیاب ایران، کشورهای آذربایجان و ترکیه را بیشترین بهره‌برداری را در این زمینه کرده‌اند (Gol Karami et al., 2018: 48) شکل (۱).

شکل (۱): موقعیت ژئواکونومیک ایران در فضای پیرامونی

منبع: (Gol Karami et al., 2018: 48)

۳-۲. ظرفیت بازار داخلی و نیروی انسانی

با جمعیتی حدود ۸۵ میلیون نفر و نسبت بالای جمعیت جوان، ایران از بازار مصرفی بزرگ و نیروی کار بالقوه‌ای برخوردار است که در صورت اصلاح ساختارهای اقتصادی، می‌تواند به موتور رشد اقتصادی و جذب سرمایه خارجی تبدیل شود (World Bank, 2022: 3). نرخ شهرنشینی بالای کشور و رشد طبقه

متوسط، تقاضا برای کالاها و خدمات را افزایش داده و ظرفیت بازار داخلی را گسترش داده است (Salehi-Isfahani, 2009: 103). از نظر نیروی انسانی، ایران دارای یکی از بالاترین نرخ‌های فارغ‌التحصیلی در خاورمیانه است (UNESCO, 2021: 45). ایران با دارا بودن ۳۰ درصد از بالاترین درصد فارغ‌التحصیلان تحصیلات عالی (از هر دو جنس) در رشته‌های مهندسی، ساخت و ساخت‌وساز در صدر جدول قرار دارد (شکل ۲) (Raeng, 2024)؛ اما ناکارآمدی در سیاست‌گذاری اشتغال، عدم پیوند میان دانشگاه و صنعت و مهاجرت گسترده نخبگان (فرار مغزها) موجب شده این مزیت نسبی به مزیت رقابتی تبدیل نشود.

شکل (۲): میزان فارغ‌التحصیلان تحصیلات عالی در رشته‌های مهندسی، ساخت و ساخت‌وساز

منبع: (Raeng, 2024)

۳-۳. زیرساخت‌ها و پتانسیل منطقه‌ای

زیرساخت‌های حمل‌ونقل، انرژی و مخابرات در ایران نسبت به بسیاری از کشورهای همسایه توسعه‌یافته‌تر است. بنادر جنوبی، شبکه راه‌آهن سراسری و دسترسی به آب‌های آزاد، همگی ظرفیت‌هایی برای پیوند ایران با زنجیره‌های تأمین جهانی هستند (Hakimian, 2020: 7).

قطارها در ۱۴۰۷۸ کیلومتر مسیر ریلی فعالیت می‌کنند. بندر اصلی ورودی کشور، بندرعباس در تنگه هرمز قرار دارد. محموله‌های وارداتی پس از ورود به ایران، توسط کامیون‌ها و قطارهای باری در سراسر کشور توزیع می‌شوند. راه‌آهن تهران-بندرعباس که در سال ۱۹۹۵ افتتاح شد، بندرعباس را از طریق تهران و مشهد به سیستم ریلی آسیای میانه متصل می‌کند. سایر بنادر اصلی شامل بندر انزلی و بندر ترکمن در دریای خزر و خرمشهر و بندر امام خمینی در خلیج فارس هستند. راه‌آهن چابهار-زاهدان

مهم‌ترین پروژه ریلی در حال ساخت در ایران است که فاز اول آن بندر چابهار را به شهر زاهدان و سپس به مرز میلک با افغانستان و در فاز دوم، شهر زاهدان را به مرز سرخس با ترکمنستان متصل می‌کند. ساخت‌وسازهای اخیر راه‌آهن در ایران شامل راه‌آهن «میانه-بستان آباد» (۴۴ کیلومتر)، راه‌آهن «زاهدان-خاش» (۱۵۴ کیلومتر)، راه‌آهن «رشت-انزلی» (۳۷ کیلومتر) و راه‌آهن «میانه-اردبیل» (۱۷۵ کیلومتر) است.

ایران چندین شرکت هوایمایی خصوصی و دولتی در حال فعالیت دارد. قدیمی‌ترین آن‌ها شرکت هوایمایی ایران است که در سال ۱۹۴۴ تأسیس شد (از سال ۱۹۶۱ با نام ایران ایر شناخته می‌شود). از ژوئن ۲۰۰۹، هوایماهای ایرانی در ۴۵ مسیر پروازی بین‌المللی پرواز می‌کنند. امروزه بیشتر ناوگان خطوط هوایی ایران از هوایماهای قدیمی تشکیل شده است که به دلیل تحریم‌های بین‌المللی است که مانع از خرید هوایماهای جدید برای به‌روزرسانی ناوگان ایران می‌شود. از سال ۲۰۱۳، ایران ۳۱۹ فرودگاه داشت که ایران را به بیست و دومین کشور جهان با بیشترین فرودگاه تبدیل کرد. تقریباً همه شهرهای اصلی ایران دارای فرودگاه هستند و بیش از ۲۰ فرودگاه پروازهای بین‌المللی دارند. فرودگاه امام خمینی در تهران بیشترین پروازهای بین‌المللی را دارد و بزرگ‌ترین فرودگاه ایران است.

ایران از شمال به دریای خزر متصل است که از طریق ۳ بندر اصلی، کشور را به روسیه در شمال، جمهوری آذربایجان در غرب و ترکمنستان در شرق متصل می‌کند. بخش عمده واردات و صادرات ایران از طریق هشت بندر مهم در جنوب انجام می‌شود که ایران را به اقیانوس‌های آزاد متصل می‌کند. بندر شهید رجایی در بندرعباس مهم‌ترین بندر ایران است که در حال حاضر تحت تحریم ایالات متحده آمریکا قرار دارد و در نتیجه هیچ خط کشتیرانی بین‌المللی مستقیمی به این بندر وجود ندارد. بندر چابهار در جنوب شرقی ایران یکی دیگر از بنادر مهم ایران است که اخیراً ایران سرمایه‌گذاری‌های متعددی برای بهبود زیرساخت‌های بندری و تبدیل آن به یکی از قطب‌های ترانزیتی برای کشورهای همسایه انجام داده است (Logistics Cluster, 2023).

بر اساس آخرین آمار منتشرشده توسط سازمان راهداری و حمل‌ونقل جاده‌ای، خلاصه‌ای از وضعیت جاده‌های کشور تا سال ۲۰۲۲ به شرح زیر است

(جدول ۱):

طول (کیلومتر)	نوع جاده
۲,۸۱۳	آزادراه
۲۰,۳۱۲	بزرگراهها
۲۶,۰۱۲	جاده‌های اصلی
۳۴,۶۳۳	جاده‌های شریانی
۲۵,۳۲۵	جاده‌های ترانزیتی
۱۳۴,۲۴۳	جاده‌های روستایی

منبع: (Logistics Cluster, 2023)

با این حال، این زیرساخت‌ها به دلیل فقدان سرمایه‌گذاری خارجی، فرسودگی و مدیریت ناکارآمد، به صورت کامل به خدمت اقتصاد منطقه‌ای در نیامده‌اند. از منظر پتانسیل منطقه‌ای، ایران به عنوان کشوری با پیوندهای تمدنی، فرهنگی و زبانی با کشورهای آسیای مرکزی، قفقاز، افغانستان و عراق، قادر است نقش میانجی اقتصادی و بازیگر منطقه‌ای فعال ایفا کند؛ اما تنش‌های سیاسی با همسایگان، تحریم‌های گسترده و نبود استراتژی منطقه‌ای منسجم، این پتانسیل را بلااستفاده گذاشته است (Ehteshami & Mohammadi, 2017: 211).

۴. تحلیل موانع اقتصادمحوری در سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران

بر با وجود تأکید گفتمانی بر ضرورت اقتصادمحوری، سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران در عمل با موانع متعددی مواجه است که مانع از تحقق یک دیپلماسی اقتصادی مؤثر می‌شود. این موانع در پنج حوزه کلیدی قابل شناسایی‌اند:

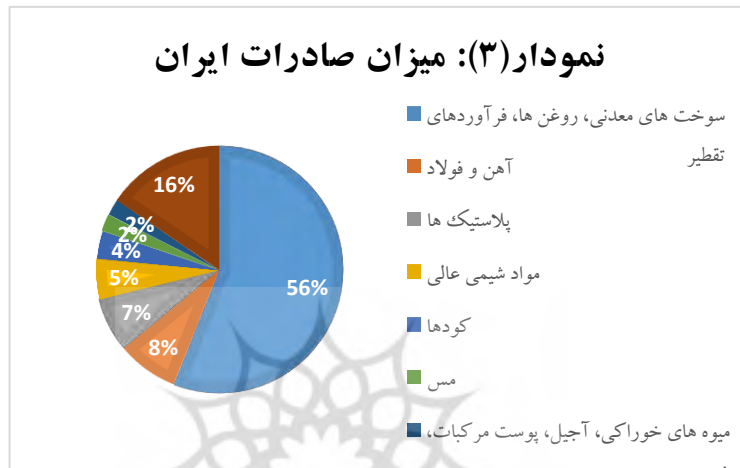
۴-۱. تجارت بین‌الملل

تجارت بین‌الملل یکی از ارکان مهم رشد و توسعه اقتصادی کشورهاست و به ویژه برای کشورهایی با منابع طبیعی گسترده مانند ایران، جایگاهی کلیدی در استراتژی‌های اقتصادی دارد. ایران با دارا بودن منابع عظیم نفت و گاز، موقعیت ژئوپلیتیکی حساس و مرزهای مشترک با ۱۵ کشور، ظرفیت چشم‌گیری در توسعه تجارت خارجی دارد (World Bank, 2023: 12). ساختار تجارت خارجی ایران همچنان متکی

بر صادرات خام (به‌ویژه نفت و گاز) و واردات کالاهای مصرفی و واسطه‌ای است (نمودار ۳). عضویت نیافتن در سازمان تجارت جهانی و ضعف در توافقات تجارت ترجیحی، موقعیت ایران را در ساختارهای چندجانبه تجاری تضعیف کرده است (Harris, 2019: 98).

نمودار (۳): میزان صادرات ایران

منبع: (Trading Economics, 2023)

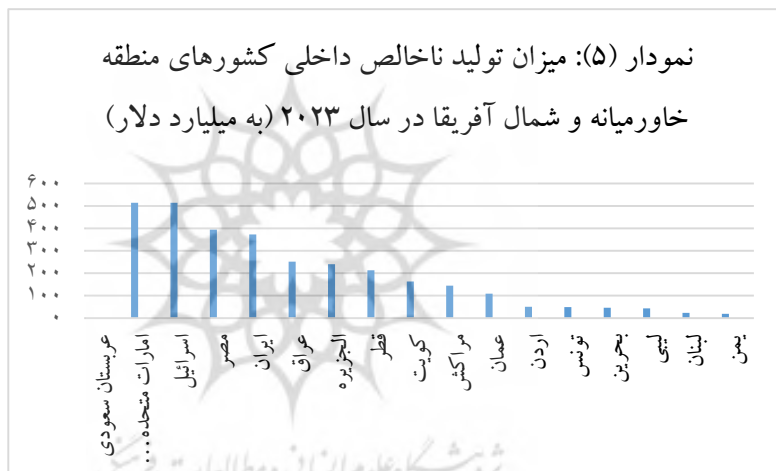
در بخش واردات، ایران به‌طور عمده کالاهای سرمایه‌ای، ماشین‌آلات صنعتی، تجهیزات پزشکی، مواد اولیه تولید و کالاهای مصرفی است (UN Comtrade, 2024). شرکای اصلی واردات ایران به ترتیب نزولی امارات، چین، الجزایر، هند، کره و ترکیه هستند. امارات متحده عربی و چین روی هم‌رفته بیش از ۵۰ درصد از کل واردات را تشکیل می‌دهند. هیچ کشور اروپایی یا ایالات متحده به دلیل تحریم‌های اولیه و ثانویه شریک تجاری نزدیکی برای واردات یا صادرات با ایران نیستند (نمودار ۴).

نمودار (۴): شرکاء اصلی واردات در سال ۲۰۲۳ منبع: (Trading Economics, 2023)

این امر به این دلیل است که تولید ناخالص داخلی سرانه ایران نیز پس از آن به طور قابل توجهی کاهش یافت و ظرفیت کشور برای واردات کالا را محدود کرد. در مقایسه با سرانه تولید ناخالص داخلی عربستان سعودی، تولید ناخالص داخلی ایران به طور قابل توجهی پایین تر است. گذشته از تجارت نفت عربستان سعودی، یکی از تفاوت‌ها را می‌توان به این واقعیت نسبت داد که عربستان سعودی، برخلاف ایران، روابط بین‌المللی قوی‌ای برقرار کرده و آزادانه با اروپا و ایالات متحده تجارت می‌کند، در حالی که ایران فعلاً منزوی مانده است (نمودار ۵) (Statista, 2025).

منبع: (Statista, 2025)

تأثیر تحریم‌ها بر تجارت خارجی ایران یکی از عوامل اصلی محدودکننده تجارت بین‌الملل ایران در دهه‌های اخیر، تحریم‌های اقتصادی به‌ویژه از سوی ایالات متحده و اتحادیه اروپا بوده است. این تحریم‌ها که در زمینه‌های بانکی، بیمه، حمل‌ونقل دریایی و صادرات نفت اعمال شده‌اند، باعث کاهش شدید درآمدهای نفتی، محدودیت دسترسی به ارز خارجی و کاهش همکاری‌های اقتصادی بین‌المللی شده‌اند (Katzman, 2022: 67). تحریم‌های اولیه و ثانویه را می‌توان به‌عنوان بخشی از سیاست محدودسازی ایالات متحده آمریکا علیه ایران دانست (Banhashemi et al., 2022: 284). با اعمال مجدد تحریم‌ها پس

از خروج آمریکا از برجام در سال ۲۰۱۸، حجم تجارت خارجی ایران به‌ویژه صادرات نفتی با افت محسوسی مواجه شد. همچنین در ایران، ساختار تعرفه‌های پیچیده، هزینه‌های بالای ترخیص، تغییرات مستمر مقررات و ضعف در زیرساخت‌های گمرکی، از مهم‌ترین چالش‌هایی هستند که بر عملکرد تجارت خارجی تأثیر منفی گذاشته‌اند (World Bank, 2020: 11). ساختار تعرفه‌ای در ایران در سال‌های گذشته تلاش‌هایی برای اصلاح نظام تعرفه‌ای خود داشته است. در سال ۱۳۹۵، تعداد طبقات تعرفه‌ای کشور به ۸ طبقه کاهش یافت تا روند تجارت تسهیل شود؛ اما با تشدید تحریم‌های اقتصادی، این روند معکوس شد و تا سال ۱۴۰۱ تعداد طبقات تعرفه‌ای به ۲۸ طبقه افزایش یافت (Tejarat News, 2024). این تغییرات نه‌تنها پیچیدگی رویه‌های واردات را افزایش داد بلکه هزینه‌های واردکنندگان را نیز بیشتر کرد و موجب گسترش قاچاق شد (Magiran, 2024).

مطابق گزارش بانک جهانی در سال ۲۰۲۰ هزینه و زمان فرآیندهای گمرکی ایران در شاخص تجارت فرامرزی در رتبه ۱۲۳ از ۱۸۸ کشور قرار دارد. زمان لازم برای انطباق با اسناد صادراتی در ایران به‌طور میانگین ۳۳ ساعت و برای بازرسی فیزیکی ۱۰۱ ساعت است. در بخش واردات، این ارقام به ترتیب به ۴۰ و ۱۴۱ ساعت می‌رسند. همچنین، هزینه‌های مربوط به این مراحل برای هر محموله در صادرات ۴۷۵ دلار و در واردات تا ۷۵۰ دلار تخمین زده می‌شود (World Bank, 2020: 25). تغییرات مقرراتی و بخشنامه‌ها یکی از معضلات جدی نظام گمرکی ایران، ناپایداری در مقررات و صدور مکرر بخشنامه‌های متضاد است. این وضعیت باعث سردرگمی فعالان اقتصادی، افزایش ریسک تجاری و تأخیر در ترخیص کالاها شده است. به‌عنوان نمونه، در سال ۱۴۰۱ بیش از ۳۰۰ بخشنامه مختلف مرتبط با تجارت خارجی توسط نهادهای متعدد صادر شده‌اند که بسیاری از آن‌ها با یکدیگر هم‌پوشانی یا تناقض دارند (Trading Economics, 2023). پیامدهای اقتصادی گسترش قاچاق، هزینه‌های بالای واردات رسمی و تأخیر در فرآیندهای گمرکی، انگیزه برای ورود کالا از مسیرهای غیررسمی را افزایش داده است. طبق برآوردها، حجم قاچاق کالا در ایران سالانه بین ۱۲ تا ۲۵ میلیارد دلار است و بیش از ۵۰ درصد آن از مبادی رسمی گمرکی انجام می‌گیرد (Magiran, 2024). این پدیده نه‌تنها به تولید داخلی آسیب می‌زند بلکه موجب از دست رفتن درآمدهای گمرکی دولت نیز می‌شود. موقعیت ایران در رتبه‌بندی‌های بین‌المللی ایران در شاخص توانمندسازی تجارت منتشرشده توسط مجمع جهانی اقتصاد در سال ۲۰۱۶ رتبه ۱۳۲ از ۱۳۶ کشور را به دست آورد. این شاخص مؤلفه‌هایی مانند زیرساخت گمرکی، دسترسی به بازار، شفافیت رویه‌ها و کیفیت قوانین تجاری را شامل می‌شود (World Economic Forum, 2016: 36).

از این رو چشم‌انداز تجارت خارجی ایران وابسته به عوامل داخلی و خارجی متعددی است. در صورت تداوم تحریم‌ها، چشم‌انداز رشد تجارت بین‌الملل محدود خواهد بود، اما اگر گشایشی در روابط بین‌المللی و توافق‌های هسته‌ای حاصل شود، زمینه برای جذب سرمایه خارجی، توسعه صادرات غیرنفتی و ادغام مجدد در اقتصاد جهانی فراهم می‌شود (IMF, 2024: 56). دولت ایران نیز برای تحقق این اهداف نیازمند اصلاحات ساختاری در نظام تجاری، بانکی و مالی است.

۲-۴. مالیه جهانی

ادغام در ساختار مالی جهانی مستلزم پذیرش قواعد، هنجارها و سازوکارهای حاکم بر نظام مالی بین‌المللی است. کشورهایی که به دنبال جذب سرمایه‌گذاری خارجی، دسترسی به بازارهای مالی بین‌المللی و افزایش تعاملات مالی هستند، باید با نهادهای بین‌المللی، مقررات پولی جهانی و نظام نظارتی بین‌المللی هم‌راستا شوند. ایران، با وجود پتانسیل‌های اقتصادی بالا، با موانع چندلایه‌ای در این مسیر مواجه است. تحریم‌های مالی و بانکی ایالات متحده و خروج از نظام‌های تبادل مالی مانند سوئیفت، باعث شده دسترسی به ارز، سرمایه و نقل و انتقالات بین‌المللی محدود شود (Katzman, 2022: 10). در کنار تحریم‌ها، نظام بانکی داخلی نیز با چالش‌هایی نظیر ناکارآمدی، عدم شفافیت و نبود استانداردهای ضد پول‌شویی مواجه است (IMF, 2021: 6) که اعتماد بین‌المللی را تضعیف کرده است.

تحریم‌های اقتصادی، به‌ویژه تحریم‌های ثانویه آمریکا، سیستم مالی ایران را عملاً از شبکه مالی بین‌المللی جدا کرده‌اند. این تحریم‌ها نه تنها بر نهادهای دولتی و شرکت‌های ایرانی بلکه بر نهادهای خارجی که با ایران تعامل دارند نیز تأثیرگذارند و منجر به اثر «ترس از تعامل» شده‌اند (Katzman, 2023: 12). تحریم‌های ثانویه فشار بر بازیگر تعیین‌شده ثالث را افزایش می‌دهد و تأثیر اقدامات یک‌جانبه ایالات متحده در مقیاس منطقه‌ای و جهانی را بیشتر می‌کند. در حالی که ایالات متحده یا هر کشور مستقل برای آن موضوع، حق دارد سیاست‌های داخلی و خارجی خود را تنظیم و به اجرا بگذارد، از جمله از طریق محرومیت برخی از بازیگران از سیستم مالی خود؛ اما بازخورد چنین سیاست‌هایی بسیار فراتر از مرزهای آن است؛ می‌تواند دشمنان و متحدان آن‌ها را تحت تأثیر قرار دهد (شکل ۳) (Sultoon & Walker, 2019: 4).

شکل (۳): عملکرد تحریم‌های ثانویه

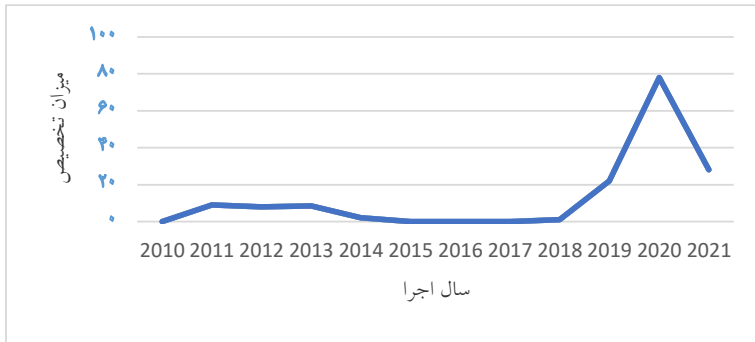

منبع: (Moehr, 2018: 8)

با وجود تحریم‌های ثانویه، اقتصاد ایران رکود خود را آغاز کرد. تا سال ۲۰۱۳، انزوای مالی ایران و کاهش درآمد نفتی، اقتصاد آن را تضعیف کرد و منجر به کاهش بی‌سابقه ارزش ریال شد که افزایش نرخ بیکاری و کمبود مواد غذایی و ضربه به صنایع مهم‌ترین پیامدهای آن بودند (Bahramipoor et al., 2023: 16). با تصویب برجام در سال ۲۰۱۵، ایالات متحده اکثر تحریم‌های ثانویه علیه ایران را لغو کرد و هیچ تحریم ثانویه دیگری را در باقیمانده دولت اوباما علیه تهران اعمال نکرد که به افراد غیرآمریکایی اجازه می‌داد تا فعالیت‌های اقتصادی خاصی را با شرکای ایرانی خود بدون ترس از تحریم‌های آمریکا از سر بگیرند (Bartlett & Ophel, 2022: 10). پس از لغو تحریم‌ها، ادغام مجدد ایران تقریباً بلافاصله آغاز شد. در سال ۲۰۱۶، صادرات نفت ایران از ۲.۸ میلیون بشکه در روز به ۳/۱ میلیون بشکه در روز افزایش یافت و بسیاری از سرمایه‌گذاران و شرکت‌های بزرگ اروپایی وارد ایران شدند (Gheibi, 2022: 421). با خروج ترامپ از برجام، در ۵ نوامبر ۲۰۱۸، ایالات متحده تحریم‌های کامل علیه ایران را که بر اساس برجام برداشته یا لغو شده بود، دوباره تحریم اعمال کرد و در یک روز، بیش از ۷۰۰ موجودیت ایرانی را در فهرست تحریم قرار داد. این اقدام سبب شد تنش‌ها وارد فاز جدیدی شود و راهبرد فشار حداکثری در دستور کار دولت ترامپ قرار گرفت (Banihashemi & heidarpour, 2024: 108). این سخت‌ترین مجازات‌های تحریمی ایالات متحده است که تاکنون به ایران تحمیل شده است و بخش‌های مهم اقتصاد ایران مانند انرژی، کشتیرانی و کشتی‌سازی و بخش‌های اقتصادی را هدف قرار داده است (نمودار ۶) (U.S. Department of the Treasury, 2018: 7).

نمودار (۶): اجرای تحریم‌های ثانویه از ۲۰۱۰ تا ۲۰۲۱

منبع: (4) (Bartlett & Ophel, 2022)

زمانی که تحریم‌های آمریکا توسط ترامپ در ماه می ۲۰۱۸ اعلام شد، حدود ۱۰۰ شرکت خارجی، ایران را ترک کردند، از جمله شرکت‌های عمده مانند شل^۱، فولکس‌واگن^۲، دایملر^۳، پژو^۴، ایرباس^۵، توتال^۶، زیمنس^۷ و شرکت روسی لوک اوایل^۸. حدود ۲۰ کشور از خرید نفت ایران خودداری کردند. فهرست تحریم‌ها شامل بیش از ۷۰۰ نفر از اشخاص حقوقی، انجمن‌ها و سازمان‌هایی است که شهروندان ایالات متحده از انجام معاملات با آن‌ها ممنوع هستند. پرداخت‌های بانکی مربوط به افراد ذکر شده در فهرستی که از طریق بانک‌هایی که از نظر حقوقی در اختیار ایالات متحده قرار دارند را می‌توان بلوکه کرد و در حساب‌های ویژه خزانه‌داری ایالات متحده ثبت نمود. تحریم‌های دونالد ترامپ شامل ممنوعیت خرید نفت ایران، بیمه تانکرهای نفتی ایران، اخراج بانک‌های ایران از سیستم بانکی بین‌المللی سوئیفت و همچنین اقدامات تحریم علیه افراد و اشخاص حقوقی کشورهای ثالثی است که اقدام‌های ایالات متحده علیه ایران را نقض می‌کنند، است. هدف ترامپ این بود که صادرات نفت ایران را به صفر برساند که البته، غیرواقعی است. دولت ایالات متحده، با درک این موضوع، ۸ کشور از میان بزرگ‌ترین خریداران نفت ایران (چین، هند، تایوان، ژاپن، کره جنوبی، ایتالیا، یونان و ترکیه) را به مدت شش ماه معافیت داد

1. Shell
2. Volkswagen
3. Daimler-Benz
4. Peugeot
5. Airbus
6. Total
7. Siemens
8. Lukoil

که طی آن می‌توانند نفت ایران را بدون جریمه از سوی ایالات متحده وارد کنند، ولی آن‌ها باید به تدریج حجم آن را کاهش دهند (Sagin, 2018: 2-6). از سوی دیگر، گروه ویژه اقدام مالی^۱ بارها نسبت به فقدان چارچوب‌های مؤثر ضد پولشویی و مقابله با تأمین مالی تروریسم در ایران هشدار داده است. تصویب نشدن لوایح چهارگانه FATF در ایران به دلیل اختلافات سیاسی، موجب شده که کشور در فهرست سیاه این نهاد باقی بماند (Hassanzadeh & Amiri, 2021: 62). این وضعیت ایران را به‌عنوان یک «ریسک قانونی» در نظر نهادهای بین‌المللی مالی تثبیت کرده است. نظام بانکی ایران نیز به دلیل دهه‌ها سیاست‌گذاری غیررقابتی، کنترل شدید دولتی و بحران مطالبات معوقه، در شرایط شکننده‌ای قرار دارد. بانک‌ها اغلب از استانداردهای گزارشگری مالی بین‌المللی^۲ فاصله دارند، شفافیت مالی اندک است و نسبت کفایت سرمایه در سطح پایینی قرار دارد (Pesaran & Nowrouzadeh, 2021: 49-50). همچنین، زیرساخت‌های فناوری بانکی و اتصال به سامانه‌هایی چون سوئیفت نیز به‌روز نیست. از جهت ساختار داخلی، بی‌ثباتی نرخ ارز، تورم مزمن، نبود سیاست‌گذاری پایدار و مداخلات گسترده دولت در بازارها، موجب شده فضای اقتصاد کلان ایران برای سرمایه‌گذاران خارجی نامطمئن و پرریسک باشد (Salehi-Isfahani, 2020: 4). در چارچوب نظریه نهادگرایی جدید، هزینه مبادله در اقتصاد ایران بسیار بالاست و مانع از شکل‌گیری روابط مالی پایدار با بازیگران بین‌المللی می‌شود. نهایتاً اینکه ایران هنوز عضو سازمان تجارت جهانی^۳ نشده است و در نهادهایی چون بانک جهانی^۴، صندوق بین‌المللی پول^۵ و سازمان همکاری و توسعه اقتصادی^۶ مشارکت محدودی دارد. این موضوع، از منظر نظریه حکمرانی جهانی، مانع از تأثیرگذاری ایران بر قواعد بازی مالی بین‌المللی می‌شود و جایگاه کشور را به یک بازیگر حاشیه‌ای کاهش داده است (World Bank, 2022).

۳-۴. شرکت‌های چندملیتی

شرکت‌های چندملیتی نقش مهمی در توسعه اقتصادی جهانی ایفا می‌کنند، چرا که از طریق تسهیل جریان سرمایه، انتقال فناوری و ادغام اقتصادهای محلی در بازارهای جهانی، موجب رشد و تحول اقتصادی می‌شوند. ایران به‌عنوان کشوری غنی از منابع طبیعی و دارای موقعیت ژئوپلیتیکی راهبردی، همواره

¹. Financial Action Task Force (FATF)

². International Financial Reporting Standards (IFRS)

³. World Trade Organization (WTO)

⁴. World Bank

⁵. International Monetary Fund (IMF)

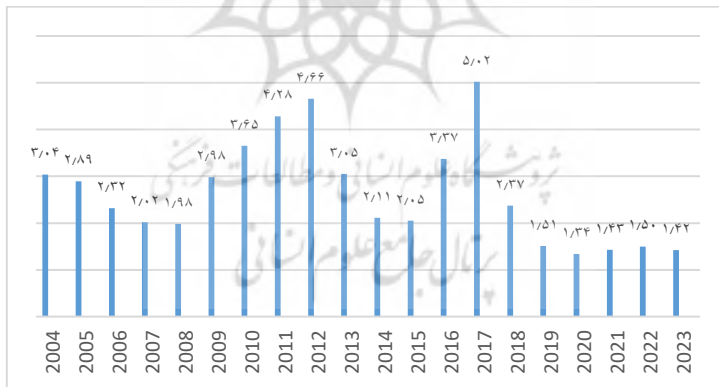
⁶. Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD)

موردتوجه بسیاری از شرکت‌های چندملیتی بوده است. با این حال، فرآیند ادغام ایران در اقتصاد جهانی به واسطه ترکیبی پیچیده از عوامل سیاسی، اقتصادی و حقوقی با موانعی جدی مواجه شده است. در واقع، یکی از ابزارهای اصلی دیپلماسی اقتصادی، حضور فعال شرکت‌های چندملیتی در سطح جهانی است. ایران نه تنها فاقد شرکت‌های بین‌المللی قدرتمند است، بلکه به دلیل فضای نامطمئن اقتصادی و سیاسی، موفق به جذب سرمایه‌گذاری خارجی مؤثر نیز نشده است (UNCTAD, 2023: 11). واگرایی سیاست خارجی از منافع اقتصادی، هزینه مبادلات خارجی را افزایش داده و فضای کسب‌وکار را برای شرکت‌های جهانی نامناسب کرده است (Ehteshami & Mohammadi, 2017: 210).

بر اساس گزارش کنفرانس تجارت و توسعه سازمان ملل متحد، ایران در سال ۲۰۲۳ حدود ۱.۴۲ میلیارد دلار سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی جذب کرده است که نسبت به سال قبل کاهش ۵.۲ درصدی را نشان می‌دهد. این کاهش عمدتاً ناشی از تنش‌های سیاسی مداوم، به‌ویژه بازگشت تحریم‌های ایالات متحده پس از خروج این کشور از برجام در سال ۲۰۱۸ است. این تحریم‌ها نه تنها دسترسی ایران به سیستم‌های مالی جهانی را محدود کرده‌اند، بلکه بسیاری از شرکت‌های بین‌المللی را از ورود یا ادامه فعالیت در بازار ایران بازداشته‌اند (نمودار ۷) (UNCTAD, 2024: 19).

نمودار (۷): روند سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی ایران ۲۰۰۴-۲۰۲۴

منبع: (Macro Trends, 2025)

این تحریم‌ها، ریسک‌های حقوقی و اعتباری فراوانی را به همراه داشته و بسیاری از شرکت‌ها را از فعالیت در ایران منصرف کرده‌اند. علاوه بر فشارهای خارجی، محیط اقتصادی داخلی ایران نیز با موانع

قابل توجهی همراه است. نرخ بالای تورم، نوسانات شدید نرخ ارز، عدم شفافیت در اجرای مقررات و ناکارآمدی‌های اداری، فضای فعالیت را برای شرکت‌های خارجی دشوار کرده‌اند. در مجموع، محیط فعالیت برای شرکت‌های چندملیتی در ایران همچنان با ریسک‌ها و چالش‌های جدی مواجه است. با این حال، برخی فرصت‌ها در بخش‌های خاص اقتصادی باقی مانده‌اند که می‌توانند مورد توجه شرکت‌هایی قرار گیرند که توانایی مدیریت این پیچیدگی‌ها را دارند. تلاش‌های دولت برای اصلاح قوانین سرمایه‌گذاری و تسهیل جذب سرمایه خارجی، نشان‌دهنده تمایل به ادغام مجدد در اقتصاد جهانی است، هر چند موانع ساختاری و سیاسی قابل توجهی همچنان وجود دارد. آینده فعالیت شرکت‌های چندملیتی در ایران تا حد زیادی به تحولات ژئوپلیتیکی، به‌ویژه وضعیت توافق هسته‌ای و اصلاحات اقتصادی داخلی وابسته خواهد بود.

۴-۴. روابط شمال-جنوب

روابط شمال-جنوب مفهومی است که به عدم توازن ساختاری میان کشورهای توسعه‌یافته و در حال توسعه اشاره دارد. این تقسیم‌بندی نه تنها ریشه در تفاوت‌های اقتصادی دارد، بلکه بازتابی از شکاف‌های سیاسی، فناورانه، نهادی و فرهنگی نیز هست. در این چارچوب، نقش سیاست خارجی کشورهای چون ایران برای کاهش این شکاف و بهره‌برداری از ظرفیت‌های «جنوب جهانی» اهمیت اساسی دارد. با این حال، سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران در دهه‌های گذشته نتوانسته است به درستی در این ساختار جهانی نقش‌آفرینی مؤثر داشته باشد. در واقع، ایران به جای بهره‌گیری از ظرفیت‌های همکاری جنوب-جنوب در حوزه انرژی، کشاورزی، زیرساخت و فناوری، عمدتاً سیاست خارجی خود را بر قطب‌بندی ایدئولوژیک و امنیتی متمرکز کرده است (Hunter, 2010: 162). این نگاه، نه تنها مانع توسعه روابط اقتصادی با کشورهای در حال توسعه شده، بلکه موجب از دست رفتن فرصت‌های سیاسی در سازمان‌هایی نظیر جنبش عدم تعهد، گروه ۷۷ و دیپلماسی جنوب-جنوب شده است.

سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران پس از انقلاب ۱۳۵۷، بیشتر بر مبنای گفتمان‌های ایدئولوژیک، استقلال‌طلبی، نفی سلطه و مقابله با نظم بین‌المللی موجود تعریف شده است. از منظر ایدئولوژیک، رهیافت ایران به روابط بین‌الملل اغلب بر پایه تقابل با غرب (خصوصاً ایالات متحده) و حمایت از جنبش‌های مقاومت در جهان اسلام استوار بوده است (Ehteshami & Zweiri, 2011: 41). این در حالی است که چنین رویکردی باعث فاصله گرفتن ایران از فرصت‌های همکاری با کشورهای جنوب جهانی

شده است. یکی از نقاط ضعف سیاست خارجی ایران، نبود یک استراتژی مؤثر برای همکاری جنوب-جنوب است. علی‌رغم حضور رسمی در نهادهایی چون جنبش عدم تعهد و گروه ۷۷، ایران نتوانسته است از این چارچوب‌ها به‌عنوان بسترهایی برای توسعه اقتصادی، فناوری یا تقویت نفوذ دیپلماتیک خود استفاده کند (Hunter, 2010: 175). در مقایسه، کشورهای چون هند، برزیل و آفریقای جنوبی با بهره‌گیری فعال از دیپلماسی جنوب-جنوب توانسته‌اند جایگاه خود را در نظم جهانی تقویت کنند. اعضای بریکس علی‌رغم منافع متفاوت و گاهی اوقات رقابتی، دیدگاه مشترکی در مورد نقش بیشتر جنوب جهانی در جهان دارند (Rahimi & Sazmand, 2024: 81). این در حالی است که به گفته زاکارا^۱، پژوهشگر آرژانتینی خاورمیانه، سیاست خارجی ایران بیشتر بر اصول «مقاومت» و «استقلال» متمرکز بوده تا منافع ملموس اقتصادی یا راهبردی و همین امر تعامل ایران با جهان جنوب را به همکاری‌های محدود و غالباً نمادین محدود کرده است (Zaccara, 2013: 118-120).

در نظریه‌های روابط بین‌الملل، بسیاری از کشورهای جنوب برای کاهش آسیب‌پذیری خود از ساختار سلطه‌گر شمال، به ایجاد توازن در روابط خود با هر دو قطب نظام بین‌الملل اقدام می‌کنند. ایران اما با تمرکز یک‌جانبه بر مقابله با غرب، اغلب روابط خود با شمال را به سطح تقابل یا انزوا رسانده و در عوض نتوانسته روابط مؤثری با جنوب نیز برقرار کند. این در حالی است که در عصر جهانی‌شدن، کشورها با تنوع‌بخشی به شرکای خود، وابستگی‌های متقابل ایجاد کرده و از آن‌ها به‌عنوان سپر در برابر فشارهای بین‌المللی استفاده می‌کنند (Kamrava, 2014: 202). دیپلماسی اقتصادی و توسعه‌محور یکی از ابزارهای اصلی کشورهای در حال توسعه برای چانه‌زنی با شمال و تقویت جایگاه خود در جنوب است؛ اما سیاست خارجی ایران به دلیل تمرکز بر موضوعاتی چون امنیت، هویت دینی و مقابله با اسرائیل و آمریکا، کمتر از ابزارهای اقتصادی بهره گرفته است. به‌ویژه پس از اعمال تحریم‌های گسترده، این ناتوانی موجب افزایش انزوای اقتصادی و کاهش نفوذ ژئوپلیتیک ایران در مناطق استراتژیک آفریقا، آسیا و آمریکای لاتین شده است (Maloney, 2015: 89-90).

بنابراین می‌توان گفت سیاست خارجی ایران در زمینه روابط شمال-جنوب با مجموعه‌ای از ضعف‌های ساختاری، مفهومی و راهبردی مواجه است. نبود دیپلماسی اقتصادی، ضعف در تعامل با نهادهای جنوب‌محور، تمرکز بیش‌ازحد بر ایدئولوژی و ناکارآمدی در ایجاد توازن میان شمال و جنوب از جمله

^۱ Luciano Zaccara

عواملی است که مانع از ایفای نقش مؤثر ایران در جهان چندقطبی کنونی شده‌اند. برای اصلاح این مسیر، تغییر در نگرش سیاست خارجی از تقابل محور به توسعه‌محور، تعریف منافع ملی به صورت عمل‌گرایانه و بهره‌گیری فعال از دیپلماسی چندجانبه و جنوب-جنوب می‌تواند گامی اساسی در ارتقای جایگاه ایران در نظم جهانی آینده باشد.

۴-۵. هژمونی و سیاست قدرت

نقطه ضعف بنیادی در سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران، اولویت‌دادن به مؤلفه‌های قدرت سخت (نظامی، امنیتی و ایدئولوژیک) در برابر مؤلفه‌های قدرت ساختاری و اقتصادی است. تمرکز بر سیاست منطقه‌ای و مقابله با غرب، فعالیت‌های دیپلماتیک کشور را از عرصه اقتصاد منحرف کرده است (Barzegar, 2015: 88). این رویکرد در تضاد با منطق سیاست خارجی اقتصادمحور است که مستلزم ثبات، پیش‌بینی‌پذیری و اجماع داخلی پیرامون منافع اقتصادی است (Strange, 1996: 26).

در سنت رئالیسم سیاسی، سیاست بین‌الملل بر اساس نزاع دائمی بر سر قدرت و بقا در یک نظام آنارشیک تعریف می‌شود (Mearsheimer, 2001: 30). در این چارچوب، دولت‌ها از ابزارهای قدرت سخت شامل توان نظامی، تهدید، اجبار و اعمال فشار مستقیم برای تأمین منافع خود استفاده می‌کنند. سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران نیز از ابتدای انقلاب ۱۳۵۷، متأثر از نگاه رئالیستی و امنیت‌محور، بر تقویت قدرت سخت متکی بوده است. ساختار امنیتی‌شده سیاست خارجی ایران، سیاست منطقه‌ای را به سمت تنش سوق داده و سرمایه‌گذاری در قدرت اقتصادی و زیرساخت‌های تعاملات بین‌المللی را به حاشیه رانده است. این در حالی است که در دنیای امروز، قدرت سخت به‌تنهایی قادر به تولید مشروعیت و نفوذ پایدار در نظام بین‌الملل نیست.

مفهوم «قدرت ساختاری» که توسط سوزان استرنج مطرح شده، فراتر از ابزارهای نظامی و امنیتی، به معنای توانایی یک دولت در شکل‌دهی به قواعد، ساختارها و نهادهای حاکم بر نظام بین‌الملل است (Strange, 1998: 24-27). به عبارت دیگر، کشوری که از قدرت ساختاری برخوردار است، می‌تواند نقش تعیین‌کننده‌ای در قواعد بازی اقتصادی، نهادهای بین‌المللی و روندهای جهانی ایفا کند. همان‌گونه که گفته شد ایران در سال‌های اخیر نتوانسته به‌عنوان بازیگری فعال در نهادهای بین‌المللی مانند سازمان تجارت جهانی، صندوق بین‌المللی پول یا حتی نهادهای منطقه‌ای مانند بانک توسعه اسلامی، نقش مؤثری ایفا کند. این غیبت، ناشی از غلبه نگاه ایدئولوژیک و امنیتی به سیاست خارجی و بی‌توجهی به ظرفیت‌سازی اقتصادی در سطح ساختاری است. درحالی‌که کشورهایمانند چین و ترکیه با بهره‌گیری

از قدرت اقتصادی، نقش خود را در ساختارهای بین‌المللی تثبیت کرده‌اند، ایران عملاً از امکان تأثیرگذاری بر روندهای اقتصادی جهانی بازمانده است (Buzan & Waever, 2003: 104).

از سوی دیگر هژمونی، به معنای توانایی یک قدرت در شکل‌دهی به نظم بین‌الملل و تأثیرگذاری پایدار بر ترجیحات دیگر بازیگران است (Keohane, 1984: 44). یک قدرت هژمونیک، علاوه بر ابزارهای سخت‌افزاری، نیازمند منابعی همچون مشروعیت، نفوذ نهادی و قابلیت اقتصادی بالا است. هژمونی پایدار زمانی شکل می‌گیرد که یک دولت بتواند ارزش‌های خود را در نظام جهانی نهادینه کرده و از طریق نهادها، قوانین و ساختارها، منافع خود را تضمین کند. سیاست خارجی ایران با تمرکز بیش‌ازحد بر نفوذ منطقه‌ای نظامی در کشورهایی مانند سوریه، عراق و لبنان، از ظرفیت‌های لازم برای تبدیل شدن به یک قدرت هژمونیک برخوردار نیست؛ چراکه هژمونی صرفاً با حضور نظامی و سیاسی به دست نمی‌آید، بلکه نیازمند زیرساخت‌های اقتصادی، دیپلماتیک و فرهنگی پایدار است. حتی در مناطقی که ایران نفوذ سیاسی قابل‌توجه دارد، ضعف در نهادسازی اقتصادی و مدیریت منابع باعث بی‌ثباتی و فرسایش نفوذ آن شده است. تمرکز افراطی بر قدرت سخت و نادیده گرفتن قدرت ساختاری، موجب شده است ایران در برابر ابزارهای فشار اقتصادی غرب، به‌ویژه تحریم‌ها، آسیب‌پذیر باشد. تحریم‌های گسترده آمریکا و متحدانش به‌ویژه پس از خروج از برجام، نشان داد که اتکای صرف بر توان نظامی بدون پشتوانه اقتصادی، کشور را در برابر جنگ اقتصادی ناتوان می‌سازد (Mousavian, 2020: 215). درحالی‌که شرایط نظام بین‌المللی به‌گونه‌ای است که نمی‌توان تنها به قدرت سخت اکتفا نمود و یک سیاست خارجی موفق نیازمند تحقق قدرت هوشمند است (Simbar & Maleki, 2020: 274). از سوی دیگر، تضعیف تعاملات بانکی، کاهش سرمایه‌گذاری خارجی و محدودیت در صادرات نفت، توان چانه‌زنی ایران را در نظام بین‌الملل به‌شدت کاهش داده‌اند. درحالی‌که بسیاری از قدرت‌های نوظهور تلاش کرده‌اند با مشارکت فعال در زنجیره‌های ارزش جهانی و نهادهای چندجانبه، قدرت نرم و ساختاری خود را ارتقا دهند، ایران به دلیل محدودیت‌های ایدئولوژیک و تمرکز بر مسائل امنیتی، از چنین فرصت‌هایی محروم مانده است.

ازاین‌رو، سیاست خارجی ایران برای کسب موقعیت تأثیرگذار در اقتصاد سیاسی بین‌الملل نیازمند بازتعریف راهبردهای کلان خود است. اتکای صرف بر قدرت سخت، بدون توجه به مؤلفه‌های قدرت ساختاری و اقتصادی، نه‌تنها مانع شکل‌گیری هژمونی پایدار می‌شود، بلکه در بلندمدت، موقعیت ایران را در نظام بین‌الملل تضعیف می‌کند. تحول در سیاست خارجی، تنها با پیوند زدن مؤلفه‌های اقتصادی،

نهادی و دیپلماتیک با منافع ملی ممکن خواهد بود. گذار از سیاست قدرت به سیاست نفوذ ساختاری، ضرورتی گریزناپذیر برای آینده ایران در نظام جهانی است.

۵. پیامدهای غیر اقتصادمحور بودن سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران

سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران، به‌رغم بهره‌مندی از ظرفیت‌های ژئواکونومیک گسترده، عمدتاً با اولویت‌های ایدئولوژیک، امنیتی و ژئوپلیتیکی تعریف شده است. این اولویت‌بندی منجر به غفلت از پیوند نظام‌مند میان سیاست خارجی و اهداف اقتصادی شده و پیامدهایی چندلایه برای جایگاه بین‌المللی، کارآمدی سیاست‌گذاری خارجی و سطح رفاه ملی به همراه داشته است از جمله:

نخست، انزوای اقتصادی در نظم جهانی است. غیبت ایران در ساختارهای اصلی اقتصاد جهانی، به‌ویژه سازمان تجارت جهانی، بانک جهانی و صندوق بین‌المللی پول، نشانه‌ای از حاشیه‌نشینی فزاینده این کشور در نظم اقتصادی بین‌الملل است (World Bank, 2022). درحالی‌که همسایگان منطقه‌ای مانند ترکیه، قطر و امارات با دیپلماسی فعال اقتصادی توانسته‌اند موقعیت خود را در زنجیره‌های جهانی تولید و تجارت تثبیت کنند، ایران همچنان فاقد راهبرد اقتصادی خارجی مشخص، مشارکت در بلوک‌های تجاری و ساختار تعرفه‌ای رقابت‌پذیر باقی مانده است (Amuzegar, 2001: 257). این انزوا نه تنها مانع دسترسی به بازارها و فناوری‌های نوین شده بلکه موجب افزایش هزینه تجارت خارجی، کاهش جذابیت برای سرمایه‌گذاران خارجی و تشدید خروج سرمایه انسانی و مالی شده است (Farzanegan & Habibpour, 2017: 218). نبود روابط بانکی پایدار با سیستم مالی بین‌الملل، هزینه مبادلات ایران را به شکل چشمگیری افزایش داده و نقش‌آفرینی اقتصادی ایران در پروژه‌های منطقه‌ای مانند کمربند-راه چین یا اتحادیه اقتصادی اوراسیا را تضعیف کرده است (Harris, 2019: 130).

دوم، کاهش قدرت چانه‌زنی در دیپلماسی منطقه‌ای و جهانی است. در نظام بین‌الملل معاصر، توان اقتصادی به‌عنوان یک ابزار نرم و مؤثر در چانه‌زنی‌های سیاسی و امنیتی عمل می‌کند. کشورهایی که از ظرفیت صادرات، دسترسی به منابع مالی جهانی و حضور شرکت‌های چندملیتی برخوردارند، می‌توانند در مذاکرات چندجانبه نقش فعال‌تری ایفا کنند (Gilpin, 2001: 63-65). در مقابل، سیاست خارجی ایران عمدتاً فاقد ابزارهای اقتصادی لازم برای امتیازگیری بوده و در بسیاری از موارد، به اجبار به ابزارهای سخت (امنیت و ایدئولوژی) متوسل شده است. برای نمونه، در مذاکرات برجام، ایران به دلیل محدودیت‌های شدید مالی و بانکی ناشی از تحریم‌ها و ناتوانی در پیوند زدن منافع اقتصادی سایر کشورها به ثبات در روابط با ایران، نتوانست ائتلافی پایدار از بازیگران اقتصادی بین‌المللی ایجاد کند.

این وضعیت باعث شد که طرف‌های مقابل هزینه کمی برای ترک توافق احساس کنند (Ehteshami & Mohammadi, 2017: 220). نبود منطق اقتصادی در تعاملات خارجی ایران، ظرفیت چانه‌زنی کشور را در موضوعاتی چون امنیت انرژی، مشارکت‌های فناورانه و دسترسی به بازارهای جهانی به شدت کاهش داده است.

سوم، از دست رفتن فرصت‌های توسعه منطقه‌ای و جهانی است. ایران با برخورداری از موقعیت ژئواستراتژیک کم‌نظیر در میان سه حوزه مهم خلیج فارس، آسیای مرکزی و قفقاز و نیز مجاورت با بازارهای بزرگ مانند چین، هند، روسیه و ترکیه، ظرفیت بالایی برای ایفای نقش در طرح‌های منطقه‌ای دارد. با این حال، نگاه امنیت‌محور به سیاست خارجی، مانع بهره‌گیری از این ظرفیت‌ها شده است (Bina, 2013: 34-36). عدم مشارکت مؤثر در پروژه‌های زیرساختی منطقه‌ای مانند کریدور شمال-جنوب، کمربند-راه، یا مناطق آزاد مشترک با کشورهای همسایه، موجب شده ایران به جای تبدیل شدن به پل تجاری بین شرق و غرب، به نقطه‌ای پرهزینه و پرریسک برای سرمایه‌گذاران تبدیل شود (Hunter, 2010: 179). این در حالی است که کشورهای رقیب، با استفاده از دیپلماسی اقتصادی، توانسته‌اند خود را به مراکز لجستیکی، بانکی و فناوری در منطقه بدل کنند. فراتر از منطقه، محوریت از حضور مؤثر در سازمان‌هایی چون شانگهای، اتحادیه اقتصادی اوراسیا و بلوک‌های آفریقایی-آسیایی نیز فرصت‌سوزی در سطح جنوب جهانی را رقم زده است؛ جایی که بسیاری از کشورها به دنبال گسترش همکاری‌های اقتصادی جنوب-جنوب هستند و ایران می‌توانست نقش فعالی ایفا کند (Strange, 1996: 42).

نتیجه‌گیری

تحولات ژرف در نظم بین‌الملل معاصر، به‌ویژه در حوزه‌های اقتصاد، فناوری و نهادسازی جهانی، موجب شده که بسیاری از دولت‌ها در بازتعریف جایگاه خود، از سیاست خارجی ایدئولوژیک یا صرفاً امنیت‌محور به سمت سیاست خارجی اقتصادمحور حرکت کنند. در این گذار، دیپلماسی اقتصادی به‌عنوان ابزاری برای توسعه ملی، ارتقای قدرت نرم و کسب جایگاه مؤثر در ترتیبات جهانی شناخته می‌شود. مطالعه موردی جمهوری اسلامی ایران، در پرتو چارچوب نظری اقتصاد سیاسی بین‌الملل و دیدگاه‌های گیلپین و استرنج، نشان داد که ایران، علی‌رغم گفتمان‌های پررنگ در حوزه اقتصاد مقاومتی، جهش تولید و دیپلماسی اقتصادی، از فقدان انسجام نظری، نهادی و راهبردی برای تحقق یک سیاست خارجی اقتصادمحور رنج می‌برد. یافته‌ها حاکی از آن است که پنج حوزه کلیدی تجارت بین‌الملل، مالیه جهانی، شرکت‌های چندملیتی، روابط شمال-جنوب و هژمونی، به‌عنوان شاخص‌های تحلیل اقتصاد

سیاسی بین‌الملل، همگی نشانه‌هایی از عقب‌ماندگی ساختاری ایران در انطباق با منطق اقتصاد جهانی دارند. عدم عضویت فعال در سازمان‌های اقتصادی جهانی، ساختار تعرفه‌ای ناکارآمد، تحریم‌های گسترده و نداشتن شبکه بانکی بین‌المللی، خلأ شرکت‌های چندملیتی قدرتمند، نگاه تقابلی به روابط جهانی جنوب و تأکید بیش‌ازاندازه بر مؤلفه‌های سخت قدرت (امنیت و ژئوپلیتیک)، همگی عواملی هستند که موجب شده‌اند اقتصاد، نه یک ابزار بلکه یک متغیر تبعی در سیاست خارجی ایران باقی بماند.

از منظر گیلپین، ایران نتوانسته بین منافع ژئوپلیتیکی و منطق قدرت اقتصادی توازن برقرار کند و از فرصت‌های اقتصادی برای ارتقای جایگاه ژئوپلیتیکی خود بهره‌بردار. از سوی دیگر، مطابق با تحلیل استرنج، جایگاه ساختاری ایران در حوزه‌های کلیدی تولید، مالیه و دانش بسیار شکننده است؛ بدین معنا که حتی اگر گفتمان سیاسی به نفع اقتصاد تغییر کند، بدون اصلاح ساختارها و جایگاه‌ها، سیاست خارجی نمی‌تواند به ابزار مؤثر اقتصادی مجهز شود. در نتیجه، ایران از فرصت‌های مهمی برای توسعه پایدار، جذب سرمایه خارجی، ارتقای فناوری، پیوند با زنجیره‌های ارزش جهانی و ایفای نقش در ترتیبات چندجانبه اقتصادی محروم مانده است. این وضعیت نه‌تنها پیامدهای اقتصادی، بلکه آثار سیاسی و ژئواستراتژیک نیز به همراه دارد. کاهش قدرت چانه‌زنی در مذاکرات بین‌المللی، انزوای منطقه‌ای در طرح‌های مشترک و از دست رفتن فرصت‌های مشارکت در نهادهای جدید نظم جهانی مانند سازمان همکاری شانگهای، بریکس یا ابتکار کمربند - راه، نشان‌دهنده محدود شدن ظرفیت مانور سیاسی ایران در عرصه بین‌الملل است. در جهان امروز، قدرت اقتصادی نه فقط مکمل قدرت سیاسی، بلکه بستر اصلی شکل‌گیری قدرت است.

در مجموع، آنچه مانع شکل‌گیری یک سیاست خارجی اقتصادمحور در ایران شده، تنها مجموعه‌ای از عوامل بیرونی (تحریم‌ها و فشارهای غرب) نیست، بلکه ریشه در نوعی عدم تقارن نهادی، گفتمانی و ساختاری میان سیاست خارجی و منطق اقتصادی دارد. بدون بازتعریف این نسبت، امکان ایفای نقشی سازنده، پایدار و مؤثر در نظم نوین جهانی برای جمهوری اسلامی ایران فراهم نخواهد شد؛ بنابراین برای گذار به سوی یک سیاست خارجی اقتصادمحور، جمهوری اسلامی ایران نیازمند بازنگری بنیادین در بنیان‌های فکری، ساختاری و نهادی سیاست خارجی خود است. نخستین گام در این مسیر، بازتعریف دکترین سیاست خارجی بر مبنای منافع اقتصادی ملی به‌جای تمرکز صرف بر مؤلفه‌های ایدئولوژیک و امنیتی است؛ امری که مستلزم ارتقای جایگاه اقتصاد در اولویت‌گذاری استراتژیک کشور است. در سطح نهادی، سیاست خارجی باید با اقتصاد پیوند بخورد؛ این امر تنها با ایجاد ساختارهای تخصصی برای

دیپلماسی اقتصادی در دستگاه دیپلماسی و هماهنگی فعال میان وزارت امور خارجه و وزارتخانه‌های اقتصادی محقق می‌شود. از سوی دیگر، به‌منظور بازگشت به شبکه‌های مالی و تجاری بین‌المللی، ایران نیازمند سیاستی فعال در عادی‌سازی تدریجی روابط خارجی، رفع موانع تحریمی و بازسازی اعتبار در نظام مالی جهانی است. همچنین توانمندسازی بخش خصوصی، حمایت از شرکت‌های دانش‌بنیان و فراهم کردن زیرساخت‌های حقوقی و نهادی برای جذب سرمایه‌گذاری خارجی، می‌تواند زمینه ورود ایران به زنجیره‌های ارزش جهانی را فراهم آورد. درنهایت، ایران باید با نگاهی فرصت‌محور به جنوب جهانی - از آسیا و آفریقا تا آمریکای لاتین - روابط خود را بر مبنای منافع اقتصادی مشترک توسعه دهد و با مشارکت در طرح‌ها و نهادهای نوظهور اقتصادی بین‌المللی، جایگاه ساختاری خود را در نظم جهانی تقویت کند.

References

- Amuzegar, J. (2001). Iran's economy and the US sanctions. *Middle East Journal*, 55(2), 213-229.
- Bahramipour, F., Olfati, A., & Hazeri, N. (2023). An investigation into role of secondary sanctions in the European Union's approach to JCPOA (2015-2021). *World Political Quarterly Journal*, 12(44), 7-37. (In Persian)
- Banihashemi, S., Heidarpour, M., & Kiani, D. (2022). The JCPOA and the continuation of the conflicting approaches of the Islamic Republic of Iran and the United States. *World Political Quarterly Journal*, 11(2), 269-295. (In Persian)
- Banihashemi, S., & Heidarpour, M. (2024). Conflicting approaches of the Islamic Republic of Iran and the United States towards each other in the light of JCPOA. *World Political Quarterly Journal*, 13(48), 107-129. (In Persian)
- Barkhordar, Y., Kiakojour, K., & Bayat, M. (2021). Iran's foreign policy and economic development: An analytical review. *Iranian Review of Foreign Affairs*, 12(1), 193-216.
- Bartlett, J., & Ophel, M. (2022, August 26). Sanctions by the numbers: U.S. secondary sanctions. Center for a New American Security. <https://www.cnas.org/publications/reports/sanctions-by-the-numbers-u-s-secondary-sanctions>
- Barzegar, K. (2015). Iran's regional strategy and the new trends in Middle Eastern geopolitics. *Iranian Review of Foreign Affairs*, 6(1), 67-93.
- Bayne, N., & Woolcock, S. (2011). *The new economic diplomacy: Decision-making and negotiation in international economic relations* (3rd ed.). Ashgate.
- Bina, C. (2013). *Oil: A time machine—Journey beyond fanciful economics and frightful politics*. Palgrave Macmillan.
- BP. (2023). *Statistical review of world energy*. <https://www.bp.com>

- Buzan, B., & Waever, O. (2003). **Regions and powers: The structure of international security**. Cambridge University Press.
- Daman Pak Jami, M. (2019). The transformation of the economic diplomacy of the Islamic Republic of Iran: A review of the achievements of the past four decades and the challenges ahead. **Quarterly Foreign Policy**, 32(4), 91–158. (In Persian)
- Ehteshami, A., & Zweiri, M. (2011). **Iran and the rise of its neoconservatives: The politics of Tehran's silent revolution**. I.B. Tauris.
- Ehteshami, A., & Mohammadi, H. (2017). Iran's foreign economic policy: A regional outlook. **Middle East Policy**, 24(2), 205–220.
- EIA. (2022). **Annual energy outlook 2022**. https://www.eia.gov/outlooks/aeo/IEF_carbonfee/
- Esfahani, H. S., & Pesaran, M. H. (2009). The Iranian economy in the twentieth century: A global perspective. **Iranian Studies**, 42(2), 177–211.
- Farzanegan, M. R., & Habibpour, M. (2017). Resource rents and the quality of economic institutions in Iran. **Resources Policy**, 53, 212–220.
- Gheibi, P. (2022). The rise and fall of U.S. secondary sanctions: The Iran outcasting and re-outcasting regime. **Georgia Journal of International and Comparative Law**, 50(2), 389–440.
- Gilpin, R. (1987). **The political economy of international relations**. Princeton University Press.
- Gilpin, R. (2001). **Global political economy: Understanding the international economic order**. Princeton University Press.
- Gol Karami, A., Karami Pour, Y., Motaqi, A., & Rabaii, H. (2018). Explanation of the geopolitics of the foreign policy of the Islamic Republic of Iran. **Journal of Applied Geographical Sciences**, 18(49), 37–57. (In Persian)
- Hakimian, H. (2020). Iran's infrastructure challenge: Constraints and opportunities. SOAS Middle East Institute.
- Hunter, S. (2010). **Iran's foreign policy in the post-Soviet era: Resisting the new international order**. Praeger.
- Harris, K. (2019). **A social revolution: Politics and the welfare state in Iran**. University of California Press.
- Hassanzadeh, M., & Amiri, A. (2021). Iran and the FATF: Between international pressure and domestic politics. **Journal of Financial Regulation**, 9(1), 55–70.
- Heidari, M., & Anaami Alamdari, S. (2012). Economic diplomacy in the foreign policy of Islamic Republic of Iran. **Political Sciences Quarterly**, 8(20), 39–61. (In Persian)
- IMF. (2021). **Islamic Republic of Iran: 2021 Article IV Consultation—Staff Report**. International Monetary Fund.
- IMF. (2024). **Islamic Republic of Iran: 2024 Article IV Consultation—Press Release; Staff Report; and Statement by the Executive Director for the Islamic Republic of Iran**. International Monetary Fund.
- Kamrava, M. (2014). **The foreign policies of Middle East states**. Lynne Rienner Publishers.
- Katzman, K. (2022). **Iran sanctions**. Congressional Research Service.
- Keohane, R. O. (1984). **After hegemony: Cooperation and discord in the world political economy**. Princeton University Press.

- Linkin. (2023, October 11). Iran's energy landscape: Huge oil and gas reserves amidst regional tensions and sanctions. <https://www.linkedin.com/pulse/irans-energy-landscape-huge-oil-gas-reserves-amidst-regional>
- Logistics Cluster. (2023, May 20). Iran, Islamic Republic of—2 logistics infrastructure. <https://lca.logcluster.org/iran-islamic-republic-2-logistics-infrastructure>
- Macro Trends. (2025, January 14). Iran foreign direct investment 1970–2025. <https://www.macrotrends.net/global-metrics/countries/IRN/iran/foreign-direct-investment>
- Magiran. (2024, October 28). Increased demand for imports due to multi-rate currency rent: Smuggling volume reached 31 billion dollars. <https://www.magiran.com/article/4556577> (In Persian)
- Maloney, S. (2015). **Iran's political economy since the revolution**. Cambridge University Press.
- Mearsheimer, J. J. (2001). **The tragedy of great power politics**. W.W. Norton & Company.
- Moehr, O. (2018, September 25). Secondary sanctions: A first glance. Atlantic Council. <https://www.atlanticcouncil.org>
- Mohammadi, E. (2004). Theories of international political economy. **Journal of Humanities**, 1(54), 55–59. (In Persian)
- Mousavian, S. H. (2020). **A Middle East free of weapons of mass destruction: A new approach to nonproliferation**. Routledge.
- Nikbakht, A., Pirzad, A., & Mousavi, N. (2024). Challenges and opportunities of economic diplomacy for Iranian businesses in global market. **Business, Marketing, and Finance Open**, 1(5), 27–34.
- Obeidian, M. (2023). A comparative study of the impact of foreign policy on economic development: Case study: Iran, Turkey, and Malaysia (1980–2008) [Master's thesis, Allameh Tabatabai University]. (In Persian)
- Pesaran, E., & Nowrouzadeh, N. (2021). Iran's economic dilemmas and the global financial system. **Middle East Policy**, 28(3), 45–59.
- Raeng. (2024, March 18). **Global engineering capability review**. <https://reports.raeng.org.uk/global-engineering-capability-review/labour-force.html>
- Rahimi, R., & Sazmand, B. (2024). Multilateralism based on the global south and revival of relations between Iran and Egypt. **World Political Quarterly Journal**, 13(49), 77–103. (In Persian)
- Sagin, V. (2018, July 11). Sanctions were imposed against Iran, what now? <https://ir.sputniknews.com> (In Persian)
- Salehi-Isfahani, D. (2009). Human development in Iran: Past achievements and future prospects. **Iranian Studies**, 42(1), 89–112.
- Salehi-Isfahani, D. (2020). **The political economy of Iran's economic crisis**. Brookings Institution.
- Simbar, R., & Maleki, A. (2020). The essentials of governance and the imagery of the foreign policy of the Islamic Republic of Iran in the international arena. **World Political Quarterly Journal**, 8(30), 267–300. (In Persian)
- Statista. (2025, January 10). MENA region: Gross domestic product (GDP) in 2023, by country. <https://www.statista.com/statistics/804761/gdp-of-the-mena-countries/>